

UNIVERSITY OF COPENHAGEN

Hvad ved vi - om det såkaldt "flade" a?

Gregersen, Frans

Published in:
Sprogvidenskab i glimt

Publication date:
2009

Document version
Tidlig version også kaldet pre-print

Citation for published version (APA):
Gregersen, F. (2009). Hvad ved vi - om det såkaldt "flade" a? I K. Farø, A. Holsting, N-E. Larsen, J. E. Mogensen, & T. Vinther (red.), *Sprogvidenskab i glimt: 70 tekster om sprog i teori og praksis* (1 udg., s. 17-25). Odense: Syddansk Universitetsforlag. University of Southern Denmark Studies in Linguistics, Nr. 18

Hvad ved vi – om det såkaldt 'flade' a

Af Frans Gregersen, Københavns Universitet

Sprogforskning er ikke anderledes end al anden forskning. De lærde er ofte uenige. Det rejser et velkendt spørgsmål: Hvordan er mulighederne for at skelne mellem viden som er sikker og det der er anfægteligt eller ligefrem afhængigt af ståsted inden for sprogteorien? Hvordan kan man udsondre det der faktisk står fast gennem alle storme, og dermed er det enhver skal forholde sig til, og så det der blot er meninger eller holdninger? I det følgende skal vi se på et område af sproget hvor vi, i det mindste tilsyneladende, ved en hel masse nemlig det danske a.

Taler vi om det samme når vi taler om det samme?

Før vi kan vide noget sikkert om et givet sprogligt fænomen, må vi sikre os at de oplysninger der gives, faktisk drejer sig om samme fænomen. Lad os tage det såkaldt 'flade' a. Det defineres i den ny store Danske Ordbog (DDO) således:

”sproglyd, kort el. lang, som svarer til skriftens *a* og i udtalen nærmer sig et *æ* uden på nogen måde at falde sammen med det”.

Der er altså tale om en udtale af bogstavet a i et givet, skrevet, ord som er æ-agtig uden at være et [æ]. Den normale måde at gengive sproglyd i skrift på er ved hjælp af lydskrift. Lydskriften blev opfundet fordi de forskellige vesteuropæiske ortografier efter århundreders udvikling er meget langt fra at gengive det der faktisk siges. Man var nødt til at komme om bag skriften for at kunne gengive udtalen. Den Danske Ordbog (DDO) indeholder fx en udtaleangivelse for samtlige opslagsord. Den lydskrift man anvender i DDO, er den der hedder 'Dania's lydskrift' eller bare Dania. Den blev udformet af Otto Jespersen til første nummer af tidsskriftet 'Dania'; heraf navnet. *Dania* stod for at skulle publicere artikler om dansk, herunder danske dialekter, og man fik derfor brug for en lydskrift der var særlig egnet til at gengive de forskellige danske sproglyd. Det var i sig selv en bedrift at kunne lave et system af bogstaver der kunne holde de mange forskellige lyd som alle bruges – eller brugtes, mange af dem er forsvundet med de dialekter de var en del af – i det danske sprogsamfund ude fra hinanden.

Dania er altså lavet til at lydskrive dansk. Det betyder at en række konsonanter skrives som på de andre vesteuropæiske sprog til trods for at de udtales anderledes på dansk. Som bekendt er det danske [b] ikke stemt (som på spansk eller fransk), men ustemt, og det adskiller sig derfor ikke fra dansk [p] ved sin stemthed, men ved ikke at være aspireret. Dania's lydskrift er således ikke nogen vejledning for udlændinge som gerne vil lære dansk. Man får ikke noget at vide om dansk ved at bruge Dania, det er omvendt: Kun den der i forvejen taler dansk, kan bruge Dania.

Den der vil vide noget om hvordan dansk lyder, uden selv at kunne tale det, har derimod brug for et system der sætter dansk i forhold til en overnational norm. De internationale fonetikere bruger et sådant generelt lydskriftssystem, som Otto Jespersen faktisk også var med til at lave, nemlig IPA, *The International Phonetics Associations* lydskrift. IPA er tænkt som et universalalfabet for lyd sådan at man kan angive alle sprogs lyd i forhold til en fastsat standard, de såkaldte kardinalvokaler, som en af lydskriftens ophavsmænd Daniel Jones indtalte på en grammofonplade for én gang for alle at fastlægge vokalummet's grænsepæle (Andersen 1954: 328). DDO oversætter fra IPA til Dania på indersiden af bindet og her kan man fx se at Dania's tegn for standardudtalen af langt a i *male* [ā] svarer til [ɛ:] i IPA (se dog også Andersen 1954: 306a).

Det er denne lyd vi skal se nærmere på i det følgende.

Kort og langt a

Der er både korte og lange vokaler i dansk. Det lange a er i langt de fleste danskeres (og formentlig alle der er født efter 1950s) udtale anderledes end det korte. Sammenlign udtalen af ordene *male* (langt a) og *malle* (en slags fisk). Det lange a i *male* er højere og i sig selv mere æ-agtigt end det korte a.

Læs lige den foregående sætning en gang til.

Tak!

Det er da en mærkelig sætning, ikke? Hvordan kan jeg skrive om udtale uden at sige *hvis* udtale det drejer sig om? Tror jeg at alle danskere taler ens. Nej, som det om lidt skal afsløres, er det lige præcis det modsatte jeg er ude på at vise. Hvordan kan jeg så skrive som om *alle* udtaler 'det lange a' anderledes end 'det korte a'? Og hvad betyder det rent teknisk? Skal det lange a så lydskrives med brug af både et tegn for længde og en anden vokalkvalitet? I DDO står der som udtale af *male*: ['má:lə]. Udtalen af *malle* gengives som ['malə], men der angives kun én udtale. Og hvis der nu er forskel på hvordan ord som *malle* udtales i de forskellige dele af den danske befolkning? Ja, hvis der er det, er det altså ikke kommet med i den danske ordbog.

De to eller flere korte a'er

Der er i hvert fald to korte a'er i dansk udtale. Det ene findes i ord som *malle*, det andet i ord som *mange*. Forskellen på de to slags kort a er at det første a er højere end det andet som også er mere tilbagesluttet, dvs. nærmer sig bagtungevokaler som å og åbent o. De to vokalkvaliteter skrives med hver sit tegn både i Dania og i IPA. Indtil nu har jeg kun skrevet det alle sprogforskere er enige om, men i tolkningen af de to (eller flere) korte a-lyde skilles vandene.

Inden for strukturalismen var de to lyde et skoleeksempel på at det der på overfladen er to forskellige lyd, for en dybere betragtning afslørede sig som kun ét element (se Hjelmlev 1948:13 over for Brink 2000, Grønnum 2000, Brink 2006: 86f og Grønnum 2005: 174ff). Grunden er at de to forskellige a-kvaliteter er fordelt sådan at de aldrig kan forekomme i de samme omgivelser. Lad os kalde *malle*-a'et 'det lyse a' og *mange*-a'et det mørke. Det lyse a forekommer kun foran konsonanter der artikuleres mod alveolarranden (det er fx [n], [t], [s]) og i udlyd mens det mørke a kun findes foran de såkaldt perifere konsonanter som udtales enten langt fremme i munden (nemlig ved læberne, labialer som [m], [p], [b] og [f]) eller langt tilbage (velare konsonanter som [k], [g] og [ŋ]). Det betyder at udlændinge der skal lære dansk skal lære at udtale

malle, falde, madding, Madsen, massen, matteret, vatteret, mandefald osv. med det lyse a mens

kaffe, kammen, skammen, Baggesen, kappen, mappe, sange, slange skal udtales med det mørke a for at de kan lyde som... ja, som folk der kan tale dansk.

Det forudsætter jo at danskerne alle som én taler sådan, lyder sådan, og gør det hele tiden, men det er, som allerede antydte, ikke helt rigtigt.

Lidt historie

De to forskellige korte a'er er historisk set opstået af kun et a. I sagens natur er det ikke noget vi kan vide med sikkerhed for vi har ikke nogen optagelser af dansk talesprog fra 1800-tallet. Vi slutter os til det fordi der i den første danske lydskrift kun er ét a. (Se gennemgangen hos Brink og Lund 1975: 69ff). Jacob Hornemann Bredsdorff udgav i 1817 *Prøve af en efter Udtalen indrettet dansk Retskrivning*. Vi har stor tillid til at Bredsdorff kunne høre hvordan den datidige udtale var bag om ryggen på den normale ortografi, for han skelner mellem mange forskellige vokalkvaliteter, han skelner også mellem [i] og [j] og det bløde og det hårde d, men der er altså kun ét a (se Gregersen

2002 med henvisninger). Da han 16 år senere udgav en slags lydskrift for de europæiske sprog kan vi se at han mener det danske a udtales nøjagtig som italiensk, fransk (sic!). Fransk har som bekendt to a-kvaliteter nu) og svensk. Det sidste er særlig interessant da en svensker en tyve år senere taler om at den københavnske udtale af det lange a som æ-agtig netop udgør en stor vanskelighed for svenskere (se Gregersen 2009 note 23 med henvisninger).

Skal dette beskrives kortfattet, lyder det sådan her:

Det oprindelige 'europæiske' (åbne) a blev hævet foran alveolære konsonanter i dansk og i udlyd. Det lange a gik sikkert forrest, og det er nu lysere ('fladere') end standardsprogets korte a foran alveolar og nul. I det følgende vil vi kalde det korte 'malle-a' AN mens 'mange-a' kaldes AM. Det der nu sker, er de fleste forskere enige om i store træk: AN spaltes igen i en æ-agtig lyd som er den der oftest tænkes på med betegnelsen 'det flade a' – den kalder vi AN1 – og så den standard-udtale som vi har fundet under *malle* i DDO, og som vi her kalder AN2. Tilsvarende spaltes det gamle a som AM i en oprindelig variant og en mere fremskudt, hævet variant. Den første kalder vi AM4 og den sidste AM3. Ifølge Lars Brink og Jørn Lunds epokegørende undersøgelser af københavnsk publiceret i 1975 var det nyudviklede AN1 lige så karakteristisk for københavnsk arbejderklasse (Brink og Lund bruger konsekvent betegnelsen L-københavnsk om sprogformen) som det gamle AM4.

Arbejderklassen har både det højeste a og det laveste. Middelklassen har derimod to andre kvaliteter som ligger tættere på hinanden. Som altid er diskussionen så hvilken der er standardudtalen. Her kommer det normative moment ind i sprogforskningen, karakteristisk nok når man skal lave en ordbog med udtaleangivelser (i modsætning til en deskriptiv udtaleordbog som Lars Brink m. fl. producerede i den monumentale *Den store danske udtaleordbog*). Vi så ovenfor at DDO har valgt de udtaler som her angives som middelklassens.

En ny undersøgelse

I 1986 gennemførte en gruppe under ledelse af Inge Lise Pedersen og mig en undersøgelse i København. Vi gennemførte interviews i form af, så vidt muligt uformelle, lange samtaler med et antal indfødte københavnere hvoraf langt de fleste var både født og opvokset i Nyboder. I 2005-07 gentog vi undersøgelsen og indspillede nye samtaler med 24 af dem der i den første omgang var mellem 25 og 40 år gamle (generation 1) og 18 af dem der i første omgang var mellem 15 og 24 år (generation 2). Det er dette materiale jeg i det følgende bygger på. Men resultaterne fra denne undersøgelse, som altså gennemførtes for første gang i slutningen af 1980'erne, må og skal sammenholdes med resultaterne af Brink og Lunds undersøgelser og med den undersøgelse som Jens Normann Jørgensen offentliggjorde i 1980 under overskriften "Det flade a vil sejre".

Hvordan undersøger man udtale?

Lars Brink og Jørn Lund bygger videre på Otto Jespersen. Jespersen perfektionerede sin lytning så han med stor sikkerhed kunne skelne mellem mange forskellige sproglyd. Når man lytter og lydskriver, foretager man en kategorisering. Man tilordner det man hører, til en lydkvalitet og skriver den pågældende kvalitet ned med den lydskrift man nu har valgt. De mange forskellige a-lyd nødvendiggør at man i alle lydskrifter arbejder med både forskellige bogstaver og det man kalder 'diakritiske' tegn, her den lille prik over a som skal betegne at det er lyst eller 'fladt'.

Hvad enten man kalder den familie af lyd vi ser på her, for kort [a] eller fonemet /a/, så skal man have et overbægreb at holde sig til for at kunne angive variation. Det er en fast pointe at de forskellige talere man lytter til, næsten alle varierer mht. hvordan de udtaler bestemte familier af lyd. Det er udtalen af disse lydfamilier vi som medlemmer af samme sprogsamfund lytter efter for at få information om talerens sociale baggrund. Men hvor mange eksemplarer skal man lytte til for at kunne sige noget om en lydfamilie? Igen er der uenighed selv om den formentlig kun er praktisk.

I virkeligheden ville alle gerne lytte til alle de udtaler der findes, men det er ikke praktisk muligt. Det tager lang tid at skrive tale ud, og det tager lang tid at finde og aflytte samt klassificere alle de mulige udtaler. Derfor skal der findes en genvej til resultater. Vi begrænsede antallet af aflyttede eksemplarer for hver informant til mindst 40 og højst 50 klart identificerbare a'er.

Men hvis der ikke *er* særlig meget tale, så kan man jo ikke engang være sikker på at få 40 a'er selv om det korte a er langt den mest hyppige enhed af alle de lydfamilier der varierer socialt. Det er et spørgsmål om interviewets længde og hvor meget den interviewede får sagt. Den interviewedes snakkesalighed afgør analytikerens efterfølgende salighed.

Og så til resultaterne

I Normann Jørgensens undersøgelse tegnes en linje op som baseres på at han har undersøgt 3 minutters tale fra i alt 101 informanter delt op efter køn, klasse og aldersgruppe. De ældste 14 var født 1905, så følger 23 fra 1915, 14 fra 1920, 14 fra 1935, 22 fra 1945 og endelig 14 fra 1950. Det siger sig selv at der ikke er mange talere i hver undergruppe, i en enkelt (middelklassemand (herefter MK-m) fra 1920) kun én.

Når man har lyttet til 3 minutters uddrag af interviews af forskellige slags med 101 talere, får man et antal a'er for hver. De fundne lydværdier fordeler sig på AN og AM og for hver af disse på AN1 og AN2, henholdsvis AM3 og AM4. Hvordan kan vi nu vide hvordan Normann Jørgensen har identificeret de forskellige lydværdier? Det kan vi ved at han bruger den samme lydskrift som Brink og Lund, og de bruger Dania. Derefter opgør Normann Jørgensen antallet som en andel. Der er to muligheder. Man kan opgøre AN1-antallets andel af det samlede antal, dvs AN1/AN1+AN2, eller man kan angive AN2s andel af det samlede. De to opgørelsesmetoder viser henholdsvis andelen af flade a'er eller standardprocenten. Da den ene procentsats kan afledes af den anden ved simpel subtraktion fra 100, er det lige oplysende om man vælger den ene eller den anden. Normann Jørgensen har valgt standardprocent mens jeg i det følgende vil bruge AN1 og AM4s andel som opgørelsesmetode. Grunden er at det i vores undersøgelse er AN1 og AM4, de to gamle AK-varianter, der er de markerede, dvs. de sjældne, de påfaldende udgaver af lydfamiliens to mulige værdier.

Udviklingen kan nu tegnes op for AN og AM som følger:

AN1 udgør aldrig 100 % i perioden 1905 til 1950, men kommer efterhånden meget højt op i % for at kulminere hos de AK-m der er født i 1945. AM4 er i hele perioden betydelig sjældnere end AN1. Andelen af AM4 kulminerer med blot 40 % hos AK-m fra 1950.

Men kan de to undersøgelser bringes til at mødes? Hvis vi særlig ser på de tal som gælder for generationen fra 1950, som i 1986 ville tilhøre generation 1 ved at være 36, så får vi følgende opstilling:

Klasse	Køn	AN1 %	AM4 %
AK	Kvinder	81	22
	Mænd	83	40
MK	Kvinder	43	13
	Mænd	20	10

Tabel 1: AN1 % og AM4 % for generationen fra 1950 fordelt på køn og sociale grupper, efter Normann Jørgensen 1980, s.75 og 82.

Ser vi nu på de to generationer vi undersøgte, har vi to optagelser med hver eneste en, og det giver følgende tabel:

Optagelse	Klasse	Køn	AN1 %	AM4 %
-----------	--------	-----	-------	-------

1986-87	AK	Kvinder	11	1
		Mænd	12	7
	MK	Kvinder	5	0.7
		Mænd	10	0
2005-07	AK	Kvinder	8	2
		Mænd	5	1.4
	MK	Kvinder	7	0
		Mænd	16	0.7

Tabel 2: AN1 % opgjort som andelen af AN1 af samtlige aflyttede som er klassificeret som enten AN1 eller AN2, og andelen af AM4 opgjort som andelen af samtlige aflyttede korte a'er klassificeret som AM3, forlænget AM3 eller AM4 for generationen født mellem 1945 og 1960.

Optagelse	Klasse	Køn	AN1 %	AM4 %
1986-87	AK	Kvinder	0	0
		Mænd	10	1.4
	MK	Kvinder	8	0.6
		Mænd	8	2
2005-07	AK	Kvinder	10	0.6
		Mænd	12	1.2
	MK	Kvinder	9	0.5
		Mænd	4	0

Tabel 3: AN1 % opgjort som andelen af AN1 af samtlige aflyttede som er klassificeret som enten AN1 eller AN2, og andelen af AM4 opgjort som andelen af samtlige aflyttede korte a'er klassificeret som AM3, forlænget AM3 eller AM4 for generationen født mellem 1962 og 1971.

Sammenligning

Umiddelbart ser de to undersøgelser ikke sammenlignelige ud. Der er simpelthen for langt mellem de to sammenlignelige tal, nemlig dem for gruppen født mellem 1945 og 1960 i Nyboder og dem fra gruppen født i København i 1950. Der kan ganske vist tænkes en teknisk grund til at tallene for AM i den ny undersøgelse er så lave. Det kan skyldes at der her ikke bare arbejdes med AM3 og AM4, men også med forlængelse af AM3. Men selv hvis man trækker de forlængede varianter ud af beregningen, er der langt op til de tal Normann Jørgensen giver, og der er stadig et nul og et meget lavt tal som ikke lader sig rokke. Normann Jørgensens tal er meget høje i forhold til dem der rapporteres ti år senere som i princippet gældende for netop den generation han har undersøgt.

Hvis vi ser på forskellen mellem gamle og nye tal for de samme personer fra Nyboder, kan vi få et indtryk af hvor meget man som taler kan ændre sig med tiden. Den største ændring er på 10 procentpoint. Forskellen mellem Normann Jørgensens tal og Nyboder-tallene er meget større. For AN er forskellen at AK-tallene hos Normann Jørgen er 81 og 83 mens de i Nyboder-undersøgelsen er 11 og 12. Det er en forskel på 70-71 procentpoint! Og i den næste generation forsvinder AN1 tilsyneladende helt hos kvinder fra AK. For AM er forskellene også store om end ikke helt så enorme. Og hvis man tilføjer den yngre generation, kan man se at AM4 er på vej til at dø ud.

Der er imidlertid også den mulighed at aflytterne i den ny undersøgelse forstår noget andet ved AN1 end det Normann Jørgensen lydsriver som Danias a med prik over, og som Brink og Lund (og DDO) karakteriserer som ækvivalent med Daniel Jones kardinalvokal 3. Det kunne have noget med aflytningstidspunktet at gøre.

De gamle Nyboder-optagelser er blevet aflyttet to gange.

I den første aflytning arbejdede Henrik Holmberg med 5 forskellige muligheder for a-kvaliteter. Han opgjorde sine resultater som et gennemsnitstal hvor 1 ville betyde at der kun blev produceret AN1'er mens ethvert tal over 2 ville betyde et betydeligt indslag af en meget konservativ udtale med et gammelt åbent a også foran alveolær og nul. Det betyder at det er svært at sammenligne Holmbergs aflytninger med de nye selv om det er samme data, men vi kan konstatere at de laveste gennemsnitstal for grupperne ligger omkring 1.6 og at det flade a således må have været aflyttet som mindre hyppigt end det åbne om end altså stadig væsentlig mere hyppigt end det aflyttes nu.

Konklusion

På basis af forskellene i aflytningsmetode (referencepunktet), i aflytningstidspunkt og i opgørelsesmetode (antal eksemplarer) kan man nærme sig forskellen mellem de tre resultater, men de kan kun forenes hvis man antager at der skete en voldsom udvikling i tiåret mellem 1973-74 hvor Normann Jørgensen lavede sine optagelser og 1986-87 hvor vi lavede vores. Denne udvikling reducerede antallet af de før så karakteristiske AK-varianter betydeligt, og nu er de nærmest forsvundet. At det ikke betyder at klasseforskelle i dansk er forsvundet er en helt anden historie.

Litteratur:

- Andersen, Poul (1954): Tabel til sammenligning af forskellige lydskriftsystemer. I: Andersen, Poul og Louis Hjelmslev (1954): *Fonetik*. Særtryk af Nordisk Lærebog for Talepædagoger, Rosenkilde og Bagger, København. S. 306a ff.
- Andersen, Poul (1954): Kapitel XV: Dansk fonetik. I: Andersen, Poul og Louis Hjelmslev: *Fonetik*. Særtryk af Nordisk Lærebog for Talepædagoger, Rosenkilde og Bagger, København. S. 308-353.
- Bredsdorff, Jacob Hornemann (1817): Prøve af en efter Udtalen indrettet dansk Retskrivning. I: Glahder (red.): *J.H.Bredsdorffs Udvalgte Afhandlinger inden for Sprogvidenskab og Runologi*. Levin og Muksgaard, København 1933. S. 77-90.
- Bredsdorff, Jacob Hornemann (1833): Om Tegn for de enkelte Lydte i de europæiske Sprog . I: Glahder (red.): *J.H.Bredsdorffs Udvalgte Afhandlinger inden for Sprogvidenskab og Runologi*. Levin og Muksgaard, København 1933. S. 91-100.
- Brink, Lars (2000): Om den sproglige forskel mellem Hansen-a og Larsen-a, *Mål&Måle* 23, 1. S. 17-21.
- Brink, Lars (2006): Det flade a vil dø. I: *Studier i Nordisk 2004-2005, Selskab for Nordisk Filologi, Foredrag og årsberetning*. København. S. 80-88.
- Brink, Lars og Jørn Lund: *Dansk Rigsmål 1-2*. København: Gyldendal.
- Gregersen, Frans (2002): Hvor nyt er det nye a i københavnsk? I: Cramer m.fl. (red.): *M/K – Mod og kvindehjerne, fetsskrift til Mette Kunøe 5. november 2002*, Århus: Modtryk. S. 185-195.
- Gregersen, Frans (2009): Forgængere og bagmænd. Om forholdet mellem dialektforskning og sociolingvistik på og rundt om Afdeling for Dialektforskning. I: Gudiksen, Hovmark m.fl. (red.): *Afdeling for dialektforsknings 100 års jubilæumsskrift*, udk. 2009.
- Grønnum, Nina (2000): Ét kort a i dansk: en mere abstrakt analyse, *Mål&Måle*, 23, 2. S. 14-19.
- Grønnum, Nina (2005): *Fonetik og fonologi*. 3. udg., København: Akademisk forlag.
- Hjelmslev, Louis (1948-50): Grundtræk af det danske udtrykssystem med særligt henblik på stødet. I: *Selskab for nordisk Filologi, Årsberetning for 1948-49-50*. S. 12-24.
- Holmberg, Henrik (1991): The sociophonetics of some vowel variables in Copenhagen speech. I: Gregersen and Pedersen (red.): *The Copenhagen Study in Urban Sociolinguistics, part 1.*, Copenhagen: C.A.Reitzels forlag. S. 107-239.
- Jørgensen, Jens Normann (1980): Det flade a vil sejre, *SAML* 7, Institut for anvendt og matematisk lingvistik, København. S. 67-124.

